

بررسی اختلاف قرائات پنج نسخه خطی قرآن کریم از قرن ششم هجری در کتابخانه آستان قدس رضوی (۲)

علی صادقی^۱

محمد الیاس اخلاقی^۲

چکیده

علم قرائت یکی از علوم مهم قرآنی قلمداد می شود و یکی از مباحث بسیار مهم در موضوع قرائت، این است که آیا همه قرائت‌های گوناگون قرآن کریم که از قراء مشهور روایت شده، معتبر و حجت است یا تنها یک قرائت حجت است و به دلیل اهمیت بالای مسئله اختلاف قرائات که در مواردی موجب اختلاف حکم می شود و یقیناً بر اساس ادله عقلی و نقلی مطرح شده؛ قرآن به قرائت واحد نازل شده. و بهترین و معقول ترین راه برای شناخت آن قرائت واحد که باید متصف به تواتر نیز باشد؛ تحقیق میدانی و بررسی قرائت مضبوط در مصاحف قرون گذشته می باشد تا قرائت متواتری که از پیامبر ﷺ به مارسیده شناخته شود. لذا این پایان نامه، براساس روش کتابخانه ای و بررسی نسخ بر آن است که کشف کند که اکثریت مصاحف خطی گذشته با کدام قرائت بیشترین انطباق را دارد. از جمله نتایج بدست آمده از بررسی پنج نسخه مورد نظر؛ این است که از ۱۰۰ کلمه ختلافی در ۵ نسخه قران خطی، در مجموع ۵۰۰ کلمه مورد بررسی شده، ۶۰ مورد مخالفت با قرائت عاصم به روایت حفص، ۱۲۰ مخالفت با ابو عمرو، ۱۲۲ مخالفت با خلف و ابن عامر، ۱۲۴ مخالفت با حمزه، ۱۳۵ مخالفت با ابوجعفر، ۱۳۹ مخالفت با کسایی، ۱۴۰ مخالفت با نافع، ۱۴۸ مخالفت با یعقوب، و ۱۶۹ مخالفت با ابن کثیر یافت شد. بنابراین کمترین مخالفت در بین نسخه های پنجگانه باقرائت عاصم به روایت حفص می باشد و بیشترین مخالفت با ابن کثیر. در نتیجه این نسخه های پنجگانه بیشترین انطباق را با قرائت عاصم به روایت حفص دارد.

کلید واژه‌ها: اختلاف قرائت، نسخه خطی، قاری دهگانه، تطبیق قرائت.

۱. مدرس جامعه المصطفی ﷺ العالمية نمایندگی خراسان

۲. کارشناسی ارشد تفسیر و علوم قرآن جامعه المصطفی ﷺ العالمية نمایندگی خراسان

مقدمه

یکی از مباحث بسیار مهم در موضوع قرائت، این است که آیا همه قرائت‌های گوناگون قرآن کریم که از قراء مشهور روایت شده، معتبر و حجت است یا تنها یک قرائت حجت است؟ آیا قرآن کریم با یک قرائت بر پیامبر ﷺ نازل گردیده یا آنکه به وجوه لفظی مختلفی نازل شده است؟ اگر قرآن کریم با یک قرائت نازل شده باشد، طبعاً همان یک قرائت، قرآن به شمار می‌رود و سایر قرائت‌ها قرآن نخواهد پرسش بعدی، این است که اگر ثابت شود، قرآن کریم قرائت واحدی دارد، باید مشخص شود که آن قرائت کدام قرائت است؟ و راه شناخت آن از بین قرائت‌های گوناگون چیست؟

یکی از راههای شناخت قرائت متواتر و معتبر، بررسی قرائت مصاحف نسخه‌های خطی قرون گذشته می باشد؛ زیرا قرائتی که در اکثریت مصاحف در قرن های گذشته ثبت شده، قرائتی است که مسلمانان در بستر جماهیری از نسل های گذشته گرفته اند و مبدأ آن قرائت رسول خدا ص است. اما دیگر قرائات حجیت و اعتبار آن ثابت نیست بویژه که امام صادق ع مارا به قرائت عموم مردم ارجاع داده و فرمودند اقرأوا كما یقرأ الناس (فیض کاشانی، وافی: ۱۴۰۶ق. ج ۵، ص ۲۷۳). لذا برای روشن ساختن قرائت رائج در اکثر مصاحف و در اکثر زمان های گذشته و بلاد مختلف لازم است قرائات مضبوط در نسخ خطی مصاحف گذشته بررسی شود. برای تحقق این هدف نسخه های خطی قرن ششم موجود در آستان قدس رضوی را بررسی کنیم و مشخص سازیم که این مصاحف با کدام قرائت بیشترین انطباق را دارد اگر اکثر مصاحف در قرائت واحدی اشتراک داشتند این مطلب گویای آن است که قرائت متواتر قرآن همین قرائت است زیرا ائمه ع دستور داده اند (اقرأوا كما یقرء الناس) (فیض کاشانی، وافی: ۱۴۰۶ق. ج ۵، ص ۲۷۳).

تبیین و ضرورت موضوع تحقیق: اختلاف قرائت در مواردی موجب اختلاف حکم می شود و یقیناً بر اساس ادله عقلی و نقلی مثل القرآن واحد نزل من عند واحد فیض کاشانی، وافی: ۱۴۰۶ق. ج ۵، ص ۲۷۳) قرآن به قرائت واحد نازل شده. و لازم است ما آن قرائت واحد را بشناسیم و راهش هم این است که قرائت متواتر را بشناسیم چون اگر قرائت واحد را شناسیم به انحراف کشیده می شویم به دلیل اینکه از بعضی از قرائت ها حکمی استفاده میشود که از قرائت دیگر استفاده نمی شود و یقیناً حکم خداوند در این موارد یکی بیشتر نیست لذا بر ما لازم است قرائت متواتر را شناسایی کنیم. و راه شناسایی آن بررسی قرائت

مضبوط در مصاحف قرون گذشته است. لذا تعدادی از طلبه های جامعه المصطفی العالمیه در رشته علوم قرآن و تفسیر این پژوهش را آغاز نمودند. این پژوهش به خصوص در قسمت مقدمات تحقیق به صورت گروهی انجام شده و در قسمت تطبیقی و آمار گیری به صورت انفرادی انجام شده و از آن جهت که بررسی در نسخه های قرون اول که به علت خط کوفی ابتدایی، در بسیاری موارد فاقد اعراب و نقطه و غیر خوانا بودن نسخه ها؛ و همچنین نیافتن پژوهشی به این سبک در مصاحف قرن ششم پژوهش را از قرن ششم آغاز کردیم زیرا دارای اعراب و نقطه و خوانا می باشد. و نظر به اینکه کتابخانه آستان قدس رضوی مرکز نسخه های خطی در ایران می باشد لذا مصاحف خطی آستان قدس را محور پژوهش خود قرار دادیم.

به نظر می رسد اکثریت مصاحف خطی گذشته در قرائت واحدی که همان قرائت متواتری است که از پیامبر رسیده اشتراک دارند و همین قرائت بیشترین انطباق را با قرائت عاصم دارد. زیرا عاصم اهل اجتهاد در قرائت نبوده و بر اساس قرائت متواتر بین مسلمین که از استادش ابو عبد الرحمن سلمی و او از علی ع و او از پیامبر ص فرا گرفته بود قرائت می کرد (ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، ۱۳۷۹ق، ج ۲، ص ۴۳). روش تحقیق در این پژوهش به صورت کتاب خانه ای می باشد. بررسی قرائت مضبوط در مصاحف خطی قرون ششم در کتابخانه آستان قدس رضوی تا کنون انجام نشده است؛ لذا انجام آن برای شناخت قرائت متواتر ضروری است.

تعریف لغوی قرائت

قرائت جمع آن قراءات می باشد، از مصدر «قرأ» است. «قرأ» دلالت بر جمع و اجتماع دارد. آنچه علمای لغت معانی آن ذکر کرده اند؛ قرائت را به جمع کردن و گرد آوردن، معنی کرده و به قرأت الماء فی الحوض به معنی «جمعته»، استشهدا نموده است (ابو اسحاق زجاج، اعراب القرآن ج ۱ ص ۹۶).

تعریف اصطلاحی قرائت

«قرائت‌ها عبارت از اختلاف مربوط به الفاظ و عبارات وحی است که اختلاف در رابطه با حروف و کلمات قرآن و کیفیت از قبیل تخفیف و تشدید و امثال آن‌ها از سوی قرآء است (بدرالدین زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق ابوالفضل ابراهیمی، ج ۱، ص ۳۱۸).

واژه قرائت در عهد صحابه

واژه «قرائت» در عصر صحابه به معنای قرائت نص قرآن همراه با تفسیر مختصر آن به کار می‌رفت؛ زیرا مصاحف صحابه، افزون بر نص قرآن، تفسیر مختصر آیات را که از پیامبر ﷺ آموخته بودند نیز در بر داشت. شیوه رسول خدا ﷺ آن بود که قرآن کریم را ده آیه ده آیه، همراه با تفسیر آن به مسلمانان می‌آموخت. صحابه به شیوه‌ای که از پیامبر ﷺ فراگرفته بودند، قرآن را با تفسیر آن به دیگران تعلیم می‌دادند و به خواندن آیات همراه با واژه‌های تفسیری، قرائت می‌گفتند.

در زمان خلیفه دوم دستور داد، قرآن کریم از بیان پیامبر ﷺ تجرید شود و به دستور خلیفه سوم عثمان، مصاحفی همسان و خالی از تفسیر نگاشته و سایر مصاحف سوزانده شد، به تدریج تعلیم قرآن به تعلیم قرائت نص آن، منحصر گردید و از آن زمان به بعد، اندک اندک واژه قرائت صرفاً به معنای قرائت نص قرآن بکار رفت و به تدریج اصطلاح قبلی فراموش شد (ابن جریر طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۷)؛

رسم الخط مصحف عثمانی

رسم الخط مصحف های عثمانی از نظر ترتیب سوره ها، نزدیک به مصحف هایی است که صحابه نوشته بودند و بر همان شیوه، سوره های بزرگ مقدم بر سوره های کوچک ترتیب یافت حروف مصحف های عثمانی خالی از نقطه و علایمی بوده است که اعراب کلمات را نشان می دهد. این مصحف ها به احزاب و اعشار و اخماس، تقسیم بندی نشده بود و مملو از غلطهای املائی و تناقض هایی در رسم الخط بوده است. که علت آن، ابتدایی بودن خطی است که صحابه در آن زمان می شناخته اند. ترتیب مصحف عثمانی، همان ترتیبی است که در مصحف کنونی وجود دارد

وحدت یا تعدد قرائت صحیح قرآن

یکی از مباحث بسیار مهم و مبنایی در موضوع قرائت، این است که آیا قرآن کریم داری قرائت واحدی است، یا آنکه دارای قرائت‌های متعددی است و به وجوه لفظی مختلفی بر پیامبر ﷺ نازل شده است؟ اگر قرآن کریم با یک قرائت نازل شده باشد، طبعاً همان یک قرائت، قرآن به شمار می‌رود و سایر قرائت‌ها ارزش و اعتباری نخواهد داشت و نمی‌توانیم در استنباط احکام و برداشت نکات تفسیری، به آنها استناد کنیم. پرسش جدی دیگری که در اینجا مطرح می‌باشد، این است که اگر ثابت شود، قرآن کریم قرائت واحدی

دارد، باید مشخص کرد که آن قرائت کدام قرائت است؟ و راه شناخت آن از بین قرائت‌های گوناگون چیست؟ جمعی از محققان امامیه معتقدند، قرائت صحیح و معتبر یکی بیش نیست و آن قرائت جمهور مسلمین می‌باشد که به تواتر از پیامبر ﷺ رسیده و در مصاحف مرسوم و رایج، ثبت شده است. این قرائت در بستری جدا از قرائت‌های اجتهادی قراء، در بین عامه مسلمین جریان داشته و در طی قرن‌ها پیوسته از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است. قرائن و شواهد عقلی و نقلی فراوانی این دیدگاه را تأیید می‌کند.

معرفی روش ضبط اختلاف قرائت در مصحف خطی

روش ضبط قرائت در این نسخه خطی آنچه که مطابق قرائت عاصم به روایت حفص و قراءه که با حفص مطابق هستند بصورت علامت مساوی نشان گذاری شده است و جایکه هر دو احتمال ذکر شده بود هر دو احتمال نوشته شده و موردیکه مخالف حفص از عاصم بوده نوشته شده که مخالف حفص است.

شناختن قرائت متواتر

مقصود از تواتر نقل این قرائات مبدأ تواتر باید مقام معصوم باشد تا منقول حجیت پیدا کند. و اگر مقصود تواتر نقل از پیامبر ﷺ تا به این قراء باشد، این امر ثابت نیست، زیرا بیشتر قراء حتی سند قرائت ندارند تا چه رسد به تواتر". باید توجه داشت که خبر متواتر به خبری گفته می‌شود که زنجیره راویان آن در هر طبقه به اندازه‌ای برسد که عادتاً سازش آنها بر دروغ غیرممکن باشد و در نتیجه علم به صدق آن خبر حاصل شود. با نظر به معنای متواتر اگر بپذیریم که سند قرائت‌های هفتگانه تا خود قراء سبعة متواتر است، ولی از قراء تا پیامبر ﷺ در مورد برخی از آنان حتی سلسله سند آحاد بطور متصل ثابت نیست تا چه رسد به سند متواتر؛ به عنوان مثال ابن عامر او بر مغیره بن ابی شهاب مخزومی قرائت کرده و او بر عثمان بن عفان و او بر پیامبر ﷺ قرائت نموده است. بر این اساس بر عدم تواتر قرائات سبع و امثال آن است (معرفت، محمد هادی علوم قرآنی، ص ۱۹۲).

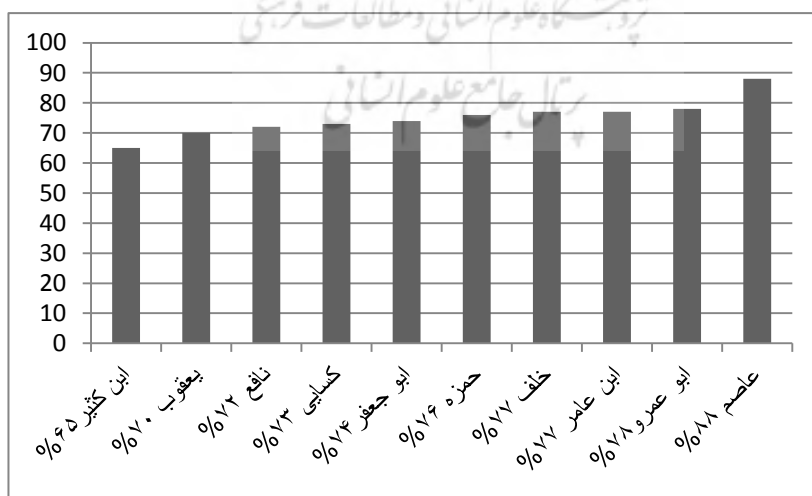
نمونه ای اختلاف قرأت در نسخه خطی قرآن شماره ۱۸۶۲ قرن ششم در کتاب خانه

آستان قدس رضوی مشهد

کلمات	اختلاف قاری	قرآن ق ۶	ملاحظات
مالک یوم الدین فاتحه/۴	قرأ حمزة كسائي خلف أبو بكر بتشديد الطاء والهاء باقون بتخفيفهما	== ۴-۰۰۰۳ نسخه ۱۸۶۲	
يَخْدَعُونَ بقره/۹	فقرأ حمزة والكسائي وخلف بتأين من التلاوة وقرأ الباقون بالتاء والباء من البلوى.	= = ۴-۰۰۰۴ نسخه ۱۸۶۲	
حتى يَطْهَرْنَ بقره/۲۲۲	فقرأ حمزة والكسائي وخلف وحفص بضم السين وقرأ الباقون بفتحها	يَطْهَرْنَ ۰۰۰۴۲ نسخه ۷۹	مخالف با عاصم به روایت حفص
تَبَلُّوْ يونس/ ۳۰	فقرأ نافع وابن كثير وأبو بكر ياسكان النون مخففة وقرأ الباقون بتشديدها	= = ۰۰۱۸۸ نسخه ۷۹	
سُدُّوْا هود/۱۰۸	فقرأ الكوفيون بفتح اللام المدنيان وقرأ الباقون بكسر اللام	هر دو قرائت ترجیح با فتح ۰۰۱۶۳ نسخه ۲۲۶۱	ترجیح به خلاف حفص
وَإِنَّ هود/۱۱۱	فقرأ حمزة والكسائي وخلف بالياء وقرأ الباقون بالنون	هر دو قرائت ترجیح با تشدید ۰۰۱۶۳ نسخه ۲۲۶۱	ترجیح به موافق عاصم
مُخْلِصِينَ يوسف/۲۴	فقرأ يعقوب بكسر اللام ورفع الياء وتنوينها وقرأ الباقون بفتح اللام من غير تنوين	= = ۱۵۱ نسخه ۱۷۱۳	
نُفِصِّلْ وحفص	فقرأ حمزة والكسائي وخلف	= = ۱۵۸	

رعد/۴	قال بألف على الخبر والباقون (قل) بغير ألف على الأمر	نسخه ۱۷۱۳
صراط مستقیم حجر /۴۱	فقرأ حمزة والكسائي وخلف وحفص بغير ألف بعد اللام على التوحيد وقرأ الباقرن بالألف على الجمع	= = ۱۶۹ نسخه ۱۷۱۳
قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الانبياء/۴	فقرأ حفص إبدال الهمزة فيه واواً. وقرأ الباقرن فيه الهمز قرأ حمزه ويعقوب باسكان الفا والباقرن مع الضمه	= = ۲۰۷ نسخه ۱۷۱۳
جَمَالَةٌ مرسلات/۳۳		= = ۴-۰۰۰۷ نسخه ۲۰۴۶
كُفُوًّا اخلاص/۴	هر دو قرائت ترجیح كُفُوًّا ۶-۰۲۹۰ نسخه ۲۰۴۶	ترجیح به موافق عاصم

آمار انطباق کلی قرائتها با نسخه های پنجگانه

دستاوردها و نتایج کلی

۱. در بخش نظری بیان شد که واژه «قرائت» در عصر صحابه به معنای قرائتِ نص قرآن همراه با تفسیر مختصر آن به کار می‌رفت؛ چنانکه از ابن مسعود روایت شده: «عن زرّ عن عبد الله قال: كنا نقرأ على عهد رسول الله (ص): يا أيها الرسول بلغ ما أنزل إليك من ربك (أن علياً مولى المؤمنين) وإن لم تفعل فما بلغت رسالته والله يعصمك من الناس عبارت «أن علياً مولى المؤمنين» تفسیر است و جزء آیه، نمی باشد
 ۲. ترتیب مصحف عثمانی، همان ترتیبی است که در مصحف کنونی وجود دارد و با ترتیبی که در مصحف های صحابه در آن وقت به کار برده شده بود و به خصوص با مصحف ابی بن کعب، تطبیق می کرد.
 ۳. جمعی از محققان امامیه معتقدند، قرائت صحیح و معتبر یکی بیش نیست و آن قرائتِ جمهور مسلمین می باشد که به تواتر از پیامبر ﷺ رسیده و در مصاحف مرسوم و رایج، ثبت شده است. این قرائت در بستری جدا از قرائت های اجتهادی قراء، در بین عامه مسلمین جریان داشته و در طی قرن ها پیوسته از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است. قرائن و شواهد عقلی و نقلی فراوانی این دیدگاه را تأیید می کند.
 ۴. اگر قرآن با یک قرائت نازل شده باشد، طبعاً همان یک قرائت، قرآن به شمار می رود و سایر قرائت ها ارزش و اعتباری نخواهد داشت و نمی توانیم در استنباط احکام و برداشت نکات تفسیری، به آنها استناد کنیم
 ۵. شواهد عقلی و نقلی بر قرائت واحد وجود دارد. از جمله شواهد عقلی الف. اثبات نشدن تعدد قرائات: ب. (پیراستگی قرآن از تضاد و اختلاف.
 ۶. شواهد نقلی نیز به سه قسمت تقسیم می شوند الف. احادیث ب. روایات تابعان ج. سیره قرآء سبعه و عشره
- در بررسی ۱۰۰ کلمه اختلافی در پنج نسخه خطی قرآن؛ متعلق به قرن ششم از نسخه های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی از مجموع ۵۰۰ کلمه، مورد بررسی شده کمترین مخالفت را با قرائت عاصم به روایت حفص داشت که ۵۳ مورد بود. ۱۳۷ مخالفت با ابوجعفر بود. ۱۶۱ مخالفت با ابو عمرو، ۱۶۵ مخالفت با نافع، ۱۶۷ مخالفت با ابن عامر، ۱۷۶ مخالفت با یعقوب، ۱۷۷ مخالفت با کسای، ۱۷۸ مخالفت با حمزه، ۱۷۹ مخالفت با خلف، ۱۹۶ مخالفت با ابن کثیر یافت شد. بنابر این، قرائت عاصم به روایت حفص از قراء دهگانه بیشترین انطباق را با این پنج نسخه داشتند که کل ۵۳ مورد مخالفت داشت.

و کمترین انطباق با قرائت ابن کثیر می باشد که ۱۹۶ مورد مخالفت در این پنج نسخه ثبت شده

منابع

- قرآن، نسخه خطی شماره ۱۸۶۲، ۲۲۶۱، ۷۹، ۱۷۱۳، ۲۰۴۶، قرن ۶ کتابخانه آستان رضوی
- ابن الجزری، ابو الخیر محمد بن محمد، النشر فی القراءات العشر، بیروت: دار الکتب العلمیه
- ابن فارس، احمد بن فارس معجم مقاییس اللغة ناشر: مکتب الاعلام الاسلامی محل نشر: قم
- ابن جزری، محمد بن محمد بن محمد بن جزری، تقریب النشر فی القراءات العشر، ۸۳۳ ق
- احمد بن علی بن مثنی التمیمی (م ۳۰۷)، مسند ابویعلی الموصلی، ج ۸، تحقیق: حسین سلیم اسد، دار المأمون للتراث
- ابوشامه مقدسی، المرشد الوجیز، بی تا بی چاپ
- احمد سعد محمد، التوجیه البلاغی للقراءات، چاپ اول، قاهره، مکتبه الآداب، ۱۴۱۸ ق
- ابن جزری، محمد بن محمد، منجد المقرئین، قاهره، ۱۳۵۰، بی چاپ
- آبیاری، ابراهیم، تاریخ القرآن، علوم القرآن الکریم، ناشر، دارالکتاب المصری سال نشر ۱۴۱۱ ق
- حاکم حسکانی، شواهد التنزیل، تحقیق: شیخ محمد باقر بهبودی
- حجتی، محمدباقر، پژوهشی در تاریخ قرآن، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ ۱۳۷۲ ششم
- خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، موسسه احياء آثار الامام الخوئی، قم، بی چاپ، بی تا
- دمیاطی، احمد بن محمد بن عبد الغنی، اتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربعة عشر، بیروت: دار الکتب العلمیه، بی چاپ، ۱۴۲۲ ق / ۲۰۰۱ م

- ذهبی جمال حمدی و ابراهیم عبدالله کردی، بیروت: دارالمعرفه، چاپ دوم، ۱۴۱۵ق
- رفاعی عادل ابراهیم، تقریب النشر فی القراءات العشر، ناشر دارالکتب العلمیه مدینه منوره
- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، محققان: یوسف عبدالرحمن مرعشلی
- زین الدین بن علی عاملی (شهید ثانی)، الرعايه فی علم الدرايه، چاپ دوم، قم، کتابخانه نجفی مرعشی، ۱۴۱۳ق
- سیوطی، جلال الدین، ترجمه الاتقان فی علوم القرآن، ترجمه: مهدی حائری قزوینی، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۰
- طبری، محمد بن جریر، تفسیر جامع البیان، قاهره: دارالحديث، ۱۹۸۷ق
- عسکری، سید مرتضی، القرآن الکریم وروایات المدرستین، شرکة التوحید للنشر، چاپ اول، ایران، ۱۴۱۵ق
- غرناطی الکلبی محمد بن احمد، التسهیل لعلوم التنزیل، ج ۲، ص ۱۲۵. چاپ بیروت، فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، الوافی، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام، اصفهان، چاپ اول، ۱۴۰۶ق
- فضلی، عبدالهادی، تاریخ قراءات قرآن کریم بی تا بی چا
- کلینی شیخ ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوارالجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق
- محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ۳۸۵-۴۶۰هجری انتشار داراحیاء تراث العربی
- مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران، مؤسسه طبع و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد
- متقی هندی، کنز العمال، بی تا بی چا
- معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، ترجمه: ابومحمد وکیلی، تحت عنوان: آموزش علوم قرآن، بی جا: سازمان تبلیغات اسلامی، بی نا، ۱۳۷۴
- ناصحیان، علی اصغر، علوم القرآنی درمکتب اهل بیت، ناشر انتشاراتدانشگاه علوم اسلامی رضوی، چاپ چهارم ۱۳۹۶.